

A magyar börtönügy fénykora 1880-tól 1913-ig

Innen, a XXI. század elejétől visszatekintve a hazai börtönügy szakmatörténetére, még mindig szembeötlően kimagaslik a XIX. századvég és a XX. századelő korszakváltó hatása, amelynek jótékony következményei még ma is kitapinthatók szakmánk ütőerén. Méltán nevezhetjük az 1880-tól kezdődő 30 évet a hazai börtönügy fénykorának, a nagy ugrásnak, amely a hazai igazságszolgáltatásnak nem csupán elmaradottságát szüntette meg, de büszkén állítható, hogy Európa élvonalába sorolta be. Ebből a történelmi távlatból jól látható, hogy *a körülmények kivételesen kedvezőek voltak*, olyanok, amelyek a XX. század folyamán már sajnálatosan nem ismétlődtek meg. A közvélekedésben csak „boldog békeidőknek” nevezett évtizedek után a világháborúkkal, forradalmakkal, rendkívüli politikai hullámveréssel terhelt XX. század – nevezik büntetőszázadnak is – már téveszmékkel és főleg a megfelelő anyagi támogatás hiányával kedvezőtlenül befolyásolta a hazai börtönügy szerves fejlődését, modernizálását.

Melyek voltak egy évszázaddal ezelőtt a börtönügyet támogató körülmények? Hat ilyen tényezőt emelnénk ki:

- a bűnözés mérsékelt volumene, amely a rendvédelem és az igazságszolgáltatás számára lehetővé tette, hogy biztonságos mederben tartsa a közállapotokat;
- a kiegyensúlyozott politikai légkör, amely a büntetőpolitikát mentesítette a XX. században gyakran tapasztalható hisztérikus szélsőségektől;
- a rendkívülinek is tekinthető gazdasági fellendülés, amely lehetőséget nyitott az igazságszolgáltatás, ebben a börtönügy infrastruktúrájának megteremtéséhez;
- a rabipar felvirágzása, ezzel az önfenntartás lehetőségének kiszélesedése;
- a szabadulók visszailleszkedését segítő, hatékony rabsegélyezés;
- végül a XX. század elején lezajló kriminálpolitikai, büntetőjogi, pönológiai reform.

A XIX. és XX. század fordulója körülményeinek illusztrálására megkíséreljük néhány tényadat összehasonlítását a XX. és XXI. század fordulójának adataival, nevezetesen az ország 1902. évi bűnügyi igazságszolgáltatási és büntetés-végrehajtási helyzetét a száz évvel későbbi, 2002. év adataival. Erre az összehasonlításra a Révai Lexikon és a KSH, illetve Megyery Istvánnak 1905-ben kiadott, statisztikai adatokban bővelkedő műve és a 2002-ben kiadott évkönyvünk kínál lehetőséget.

1. A bűnözés intenzitásának összehasonlítására a 10 ezer lakosra jutó bűnelkövetésből következtethetünk. 1902-ben a hazai lakosság népességszáma kerekítve 16

millió 930 ezer, a hatóság tudomására jutott, regisztrált bűncselekmények száma 352 262 volt. Ugyanezek az adatok 2002-ben: a lakosság szám 10 millió 165 ezer és a regisztrált bűncselekmények száma 420 782. Összehasonlítva a 10 ezer lakosra jutó bűncselekmények számát, a bűnözési ráta 1902-ben 208, míg 2002-ben ennek kétszerese, 414 volt.

A bűnözés struktúrájára nézve összehasonlítható adatokat a kiszabott büntető ítéletek összetételéből tudunk megállapítani. Eszerint 1902-ben a büntető ítéletek 21%-át személy elleni, 4%-át közrend (korabeli szóhasználat szerint közcsend) elleni, 15%-át vagyon elleni bűncselekmények miatt szabták ki, és meglepően magas, 34% volt a becsületsértés miatt kiszabott büntető ítélet (ez utóbbi jelzi, hogy akkoriban a becsületnek milyen kiemelkedő értéke volt). 2002-ben: a személy elleni bűncselekmények miatt kiszabott büntetések az összes büntetés 6,2%-a, a közrend elleniek 9,2 %-a, a vagyon elleniek a 25,5%-ot tették ki. 100 év alatt tehát a személy elleni büntető ítéletek csaknem harmadára csökkentek, míg a vagyon elleniek megkétszereződtek. Amiben egy évszázad után sem történt változás, az az elítéltek nem szerinti összetétele, 1902-ben az elítéltek 86,8%-a férfi és 13,2%-a nő, ez 2002-ben 87,6%, illetve 12,4% volt.

Összehasonlíthatók a büntető bíróságokra háruló terhek, amennyiben 1902-ben a hazai büntetőbíróságok 110 621 jogerős büntetőítéletet hoztak, ez 2002-ben 99 726 volt. A 100 ezer lakosra kivetített büntetőítéletek száma jól mutatja a bűnözés volumenének növekedését, mert míg 1902-ben ez a ráta 654, addig 2002-ben 987 volt, ami 34%-os emelkedést mutat. Az ítélezés 1902-ben 385 járásbíróságon és 67 törvényszéken, míg 2002-ben 111 városi bíróságon és 20 megyei (fővárosi) bíróságon folyt. A két időpont között a lakosság 40%-os csökkenése mellett a bíróságok száma 72%-al csökkent (miközben a büntető ítéletek növekedtek).

2. Lényeges különbséget mutat a büntető ítéletek között a kiszabott végrehajtható szabadságvesztés száma, aránya: míg 1902-ben ez 63 195 volt, az összes ítélet 57%-a, addig 2002-ben 11 764, az összes ítéletnek 13%-a. Ez utóbbi kiszabási arányban a XX. század vég európai trendje, a szabadságvesztés ultima ratio jellege, az alternatív szankciók jelentős térhódítása mutatkozik.

Az ország népességének és a börtönnépesség összevetéséből tájékozódhatunk a büntetőhatalom punitivitásáról, ami egyben jelzi számunkra a büntetőpolitika szándékait is. Megyery munkájából tudjuk, hogy 1902-ben a 13 947 fő fogvatartott 82-es fogvatartotti rátát jelentett, az is megállapítható, hogy az 1902. évet megelőző két évtizedben a fogvatartotti ráta egyenletesen 100 körül alakult. Összehasonlításképpen: 2002-ben a fogvatartotti ráta 176 volt, az ezt megelőző két évtizedben 248 (1986-os adat) és 124 (1995-ös adat) között ingadozott. Megállapítható, hogy míg a XIX. század véget egy viszonylagosan állandósult kriminálpolitikai szemlélet jellemezte, addig a XX. század végén nem a bűnözés volumenének és struktúrájának változása, hanem a különböző kormányzatok között, sőt kormányzaton belüli, gyakran szöges ellentétben álló büntetőpolitikai koncepció alakította változóképponyá a rátát. Ezen túl azonban a jelentős elté-

rés a kiszabott büntetések eltérő átlagos tartamával, ebből fakadóan a fluktuáció különbözőségével is magyarázható. Megyery adatközlése alapján tudjuk, hogy 1902-ben a letartóztató intézetekből 76 262 fő szabadult, túlnyomórészt azonban rövid tartamú szabadságvesztés után (főként fogházból és az akkor önálló szabadságvesztési nemként beiktatott elzárásból), azt is tudjuk, hogy 1 év feletti ítéletet kitöltve mindössze 2 376 fő szabadult (az összes szabaduló 3,2%-a). 2002-ben 10 427 fő szabadult, átlagosan 4 év tartamú büntetés után. Aligha közelítette a két időszak fluktuációját az a körülmény sem, hogy míg 1902-ben a szabadultaknak mindössze 1,2%-a szabadult feltételesan, addig 2002-ben ez az arány 43% volt. A jelentős fluktuációt a fogvatartotti állomány büntetési nemenkénti, illetve fokozatonkénti megoszlási különbözőségei is magyarázzák. Míg 1902-ben 40–20–40%-os megoszlás volt jellemző a fegyház–börtön–fogház büntetési nemek között, addig 2002-ben ez 30–65–5%-ban volt jellemző.

Köztudott, hogy a Csemegi-kódex a szabadságvesztés-büntetés öt különálló nemét határozta meg: *a fegyházat, az államfogházat, a börtönt, a fogházat és az elzárást*. Ezek között az államfogház töltött be különleges szerepet, amely mint kedvezményezett szabadságvesztés-büntetési nem „erkölcsileg menthető” bűncselekményekre (párbajvétség, sajtóvétség stb.) volt kiszabható. 1902-ben a bíróságok 241 esetben szabtak ki államfogházat, ebből 219 esetben párviadalért. Az ún. államfogyokat munkakényszer nem terhelte, kényszerlakhelyüket maguk rendezhették be, élelmezésükről is maguk gondoskodhattak. A kódex az új börtönrendszer működés-módját tekintve az akkor Európában a legkorszerűbbnek tetsző, *angol és ír fokozatos rendszert* vette át. Az angolszász gyakorlatiasság talaján termett rendszer lényege az volt, hogy az elítéltek érdekeltségére is építve, jobb munkavégzésre, fegyelmezettebb magatartásra ösztönözve őket, a börtönrezsimit a büntetés letöltésével fokozatosan közelítette a szabad élet körülményeihez. Az intézeteket folyamatosan modernizálták, áttértek a rabmunkáltatás és rabélelmezés átalánybérleti rendszeréről az önellátásra. Az ír rendszer megvalósítására közvetítő intézeteket létesítettek (Kis-Harta), valamint javítóintézeti láncot építettek ki a fiatalok számára.

Végül a büntető intézetek személyi állományának összehasonlító adatairól: 1902-ben az országos letartóztató intézetekben 1 037 fő (106 fő az igazgatási szervezet tagja, 64 fő tiszteletdíjas lelkész, orvos, tanító, 867 fő fegyőr és börtönőr), míg a bírósági fogházakban 1 635 fő (fogházfelügyelő 63 fő, fogházőrmester 129 fő, fogházőr 1 543 fő), összesen 2 672 fő teljesített szolgálatot. 2002-ben 6 750 fő (ebből 1 031 tiszt, 4 593 tiszthelyettes és 1 126 közalkalmazott) dolgozott a büntetés-végrehajtási szervezetben. Megállapítható, hogy míg 1902-ben a személyi állomány egy tagjára 5,2, addig 2002-ben 2,6 fogvatartott jutott.

3. Úgy véljük, hogy a magyar börtönügy most vizsgált 30 éves periódusának sikerét elsősorban az ország gazdasági fellendülése segítette. E folyamatot a 70-es évektől felpezsdülő börtönügyi irodalom, szellemi gondozás kísérte. Az akkor sarjadjó – ma is követésre méltó – szakirodalom a tudományok számos jeles képviselőjét mozgósította a börtönügy megválaszolatlan kérdései felé.

E korszak kétségkívül leglátványosabb produktuma az igazságügyi célú, ezen belül a *börtönépítkezési program megvalósítása* volt. Az 1867-ben örökölt országos fegyintézeti hálózat alkalmatlan volt a polgári büntető elvek realizálására. Nem véletlen tehát, hogy a Csemegi-kódex végrehajtási programjában nagyméretű börtönépítési terv kapott helyet. A kódex 1880. szeptember 1-jén lépett hatályba. 1881-ben rendelkezett a törvényhozás a *szegedi királyi kerületi börtön felállításáról*, mely 1883 májusától épült, és 1885. január 1-jén adták át rendeltetésének. A „Csillagbörtön” valójában a szegedi nagy árvíz kikényszerítette építkezés volt. Az áradat romba döntötte a korábbi igazságügyi épületeket, így a Mars tér északnyugati peremén emelt épületegyüttes kombinált intézmény volt: részét képezte a törvényszéki palota, a vizsgálati fogház, a királyi törvényszéki elítéltek fogháza, maga a csillagbörtön, valamint az igazgatói és a tiszti pavilon. A Mars térre néző büntető törvényszék tekintélyt parancsoló tömbje mögött, magas kőfallal körberkerítve állt kétoldalt a két fogház, hátul pedig a három zárkaszárnnyal és a negyedik oldalon őrtornyával, az igazgatói, valamint az ellenőri irodával egybeépült főbejárat. A háromemeletes szárnyak függőfolyosós rendszerűek, a középpontban vasszerkezetű üvegtetőzettel ellátva. Az intézet 500 elítéltet fogadott be, s egy főre 15 légméter jutott.

A *soproni intézet* megépítéséről az 1884. évi 20. törvénycikk intézkedett, aminek nyomán 1884 júliusától 1886 augusztusáig lezajlott az építkezés. Míg a szegedi és a budapesti építkezéseket a szakma dicsérete kísérte, ez korántsem állt a sopronkőhidai vállalkozásra. A takarékoságra törekvő építkezés az egykori „Offermann és társa” cukorgyártelepi főépület és az alkalmazotti lakóépületek felhasználásával történt, szakmai szempontból egy különleges megoldás született: egy H alakú zárkaépület. A háromemeletes épület összesen 686 zárkát foglalt magában. Az épület tervezője építészetileg egyébként modern megoldásokat alkalmazott: légvezető csatornákat helyeztek el a falakban, vízvezetékeket építettek be, és csatornázták az épületegyüttest, központi fűtést létesítettek, villanyvilágítást szereltek be.

A harmadik modern épület a *budapesti gyűjtőfogház* volt, melynek építési munkálatai 1895 márciusától 1896 októberéig tartottak. Amikor a Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház megnyitotta kapuit, 23 épületből álló együttest alkotott, és 824 elítélt elhelyezésére volt alkalmas. A fő épületegység a kétemeletes, különálló fogházépület, valamint a két, 300–300 fő befogadására alkalmas, s a központi épülethez csatlakozó „csillagépület”. A két csillagépületben összesen 104–104 kisebb, valamint 196–196 nagyobb zárka található. A kor követelményeinek messzemenően megfelelt az intézet. Wagner a nemzetközi tapasztalatok alapján ideálisnak elfogadott, 500 és 1000 fős befogadóképesség közöttire tervezte a Gyűjtőfogházat, annak elhelyezését tekintve alkalmazkodott a börtönügyi kongresszusok irányelveihez: az intézet nagyváros közelében (út, vasútvonal mentén), annak peremén létesített. Ez (legalábbis átmeneti időre) lehetővé tette a szeparációt és a biztonságos őrzést, ugyanakkor a nagyváros adta minden lehetséges előnyt élvezhette: a kedvező közlekedési helyzetet, a piac közelségét, igénybe vehette a fővárosi csatorna- és vízvezeték-hálózatot.

Mindhárom létesítménynek – a kor egyik legtöbbet foglalkoztatott építésze – *Wagner Gyula* volt a tervezője. E három büntetés-végrehajtási intézet híven reprezentálta a korszak legfejlettebb börtönépítészeti konstrukcióját. Szeged és Budapest maradéktalanul tükrözta a XIX. század második felének diadalmas megoldását, a csillag-formát, melyet azonban Wagner Sopronkőhidán a régi cukorgyár adottságai miatt követni már nem tudott. Az épületek belső kiképzésében azonban megkísérelte meghonosítani itt is a modern börtönépítészeti eredményeit.

Az országos jelentőségű építkezések mellett a századfordulón hatalmas lendületet vett *törvényszéki építkezés és a járásbírósi fogházhálózat* kialakítása. Az építkezések közös jellemzője, hogy ellentétben a fegyintézetek tervezésével, a járásbírósi és törvényszéki börtönök és fogházak többnyire egy tömbben nyertek elhelyezést a törvénykező szervekkel, az igazságügyi paloták hátsó egységeit képezve. Ennek logikája világos: a vizsgálóbíró és a királyi ügyészség képviselője, a bíróság és a gyanúsított/vádolt könnyen, biztonságosan, a nyilvánosság elkerülésével közelíthesse meg egymást. A zárkaépületben szívesen alkalmazták a függőfolyosós megoldást, amely nem különbözött a „csillag” egy szárnyától. Ezek az eredetileg helyi célokat szolgáló épületek alkotják számban legnagyobb részét mai intézeti hálózatunknak.

Az igazságügyi épületegyüttesek létesítését két alapvető szempont határozta meg. Egyfelől az igazságügyi architektúra dinamikus fejlődése, másfelől az állam bővülő anyagi lehetőségei, melyek a megrendeléseket lehetővé tették. Az igazságügyi épületegyüttesek nem egyszerűen a jogszolgáltatás központjává lettek, de a városok fontos képi elemeivé, építészeti látványosságává is váltak. Bár a nemzetközi tapasztalatok alapján a börtönügyi kongresszusok ajánlásai inkább egyszerűségekre, célszerűségekre intették a tervezőket, az igazságügyi épületek nem nélkülözték a monumentalitást, az egyediséget, a művészi elemeket. A század végére Magyarországon 9 országos intézet, 65 törvényszéki és 313 járásbírósi fogház működött.

4. Az érintett korszak sikerét nem csupán a végrehajtás tárgyi feltételeinek javítása biztosította, de az is, hogy a gazdasági fellendülés magával ragadta – ha a verseny-diktálta korlátok között is – a rabipart. A századfordulóra általában nyugvópontra jutott az a nagy vitakérdés, amely a rabmunkának a szabad munkával való versenye tekintetében felmerült. Addigra kimutatták, hogy komoly konkurenciáról legfeljebb akkor lehetne szó, ha az állam csak néhány iparágat műveltetne a rabokkal, és az így készített termékeket olcsó áron dobna a piacra. Ilyen eset azonban nem fordult elő, sőt a hazai börtönügyi hatóságok céltudatosan arra törekedtek, hogy a börtönökben minél többféle munkát vezessenek be, hogy így a rabok lehetőleg a képességük és előképzettségük szerint legyenek munkára foghatók, ez kínálkozott ugyanis mind a munkára, mind a munka jövedelmezősége tekintetében is a leghelyesebb megoldásnak. De a konkurenciát azzal is le lehetett szerelni, hogy az állam a rabok által készített iparcikkeket nem bocsátotta piacra, hanem állami intézmények (hadsereg, rendőrség) számára készítette. Finkeynek, a kor neves pönológusának kedvenc példája erről a váci fegyházba

telepített nyomda volt, amely az összes igazságügyi nyomtatvány előállítását végezte, vagy az, hogy a börtönügyi, katonai, rendőrségi egyenruházatokat és felszerelési cikkeket lehetőleg rabmunkásokkal állították elő.

A kisipari vagy kéziipari munkáltatás a munkanemeknek változatos sokaságát kínálta. Megyery könyvében 20 féle ipari munkát számoltam össze (cipész, takács, asztalos, kovács, esztergályos, bodnár, kádár, szabó, halina- és szűrposztó-készítő, nyomdász, szemüveg-készítő, szalmafonó, kefekötő, kosárkötő, könyvkötő, kőműves, kötélverő, kertész és mázoló). Ezeken kívül az ún. belső rabmunka vagy házimunka (takarítás, főzés, mosás, kenyérsütés, ruhafoltozás, tatarozások stb.), a különböző külső rabmunka (főként mezőgazdasági, kertészeti munka, szőlőtelepítés, talajjavítás, csatornázás, útépítés, folyamszabályozás) különböző alakjai nyújtottak bőséges teret a munkával foglalkoztatásnak.

A rabmunkáltatás ilyen széles spektruma jelentős bevétellel is járt. Megyery könyvében megtaláltuk az 1902-ben az országos letartóztató intézetekre (fegy-intézetekre és kerületi börtönökre) fordított kiadások szummáját, ez 2 267 000 korona volt, a bevétel pedig ebben az évben 584 000 koronára rúgott, ami a kiadások 25,7%-a, tehát elmondható, hogy a hazai börtönügy 1902-ben negyedrészt önellátó volt. Említésre méltó, hogy ebben az évben a bírósági fogházakban folyó kéziipari jellegű munkáltatás is tetemes, mintegy 115 000 korona bevétellel járt, ezt azonban azért nem tudjuk összevetni a fogházi kiadásokkal, mert azokat a királyi bíróságok költségvetésébe sorolták be.

5. A *Csemegi-kódex* korszakalkotó jelentőségű passzusa volt e vonatkozásban a *rabsegélyezés* költségvetési háttérének törvényi megteremtése, amikor a pénzbüntetésekkel befolyó összegeket e célra rendelte felhasználni. A kódex az elbocsátott szegény elítéltek segélyezésére és a fiatalok elítéltek fogvatartására rendelte fordítani az összeget. „Nem fordíthatók a pénzbüntetések által nyert összegek üdvösebb célra, mint az elítéltek időleges segélyezésére” – szögezte le a képviselőház igazságügyi bizottsága. A hatás sem maradt el: sorra alakultak a rabsegélyező egyletek, amelyek ily módon a társadalmi forrásoknak is csatornát nyitottak. 1900-ban 21, 1909-ben pedig a Patronage-Egyletek Országos Szövetségének nyilvántartása szerint már 33 rabsegélyező egylet tevékenykedett az országban. Az állami és társadalmi forrásokból befolyó összegek jelentősnek voltak mondhatók. Megyery könyvében részletesen beszámol az országos letartóztató intézeteknek 1904-ben a szabadulók rendelkezésére álló segélyalapjáról. Eszerint a 10 intézetnek csaknem 400 ezer korona vagyona volt e célra, ebből 370 ezer korona értékpapírban. Az intézeti segélyalapokat a megyei közgyűlések hozzájárulásai, az értékpapírok kamatai, a fegyencereszmények kamatai, a fegyencektől elkobzott készpénz és tárgyak értékesítéséből befolyó összegek gyarapították. A századfordulón a szabadulók visszailleszkedésében különösen fontos tevékenységet fejtett ki a *fogházmisszió*, amely az országban mintegy 15 helyen működött. A fogházmissziós munka három fő iránya volt: a foglyok lelki gondozása; a foglyok családjának felkarolása; szabadulók visszahelyezése a társadalomba és számukra munkaalkalmak keresése.

6. A társadalmi (rend és) nyugalom megóvására hivatott államok figyelme a kor forradalmian új – antropológiai, pszichiátriai és szociológiai kutatások hiteles, tudományos eredményeit alkalmazó – büntetéstani felfogása felé fordult. A pozitívista iskola képviselői a büntetéstani történetében először nyújtottak szakmailag megalapozott és meggyőzően rendszerezett ismereteket a bűnözés, a bűnös magatartás eredetéről. A reformerek a teológiai magyarázatú szabad akarat helyébe a természettudományos alapokon nyugvó determinista felelősséget állították. Korszakos – máig ható – jelentőségű volt az, ahogy átformálták a büntetés cél- és eszközrendszerét. A büntetés célja többé már nem a „megbomlott jogi egyensúly” helyrebillentése, hanem a társadalom cselekvő védelme, a bűnre vezető okok feltárása révén, magának a bűnözésnek a felszámolása: a valóságos megelőzés lett. Ez a szemlélet lehetővé tette, hogy a századfordulóig több-kevesebb magabiztossággal eljussanak oda, hogy az emberi akarat-elhatározást három szféra – a szocio-, a bio- és a pszichoszféra – befolyásolja dialektikus, bonyolult kölcsönhatásban egymással. Ez a büntetéstani területén ahhoz az elvi felfedezéshez vezetett, hogy a defektusos embert e három szférán keresztül lehet korrigálni, *addig kell őket gyógyítani, vagy nevelni, amíg újabb vétkes cselekedetük elkövetésétől már nem kell tartani*. A reform-büntetéstannak köszönhető az elmebetegek kényszergyógykezelése, vagy az a napjainkig ható újítás, amely Európa-szerte megteremtette a fiatalok különleges, nevelési szempontú, s a felnőttekétől mindenképpen elkülönített büntető igazságszolgáltatási és végrehajtási rendszerét.

Befejezésül: reményeink szerint most újabb korszakváltás előtt állunk, amelynek első, fontos állomását a hazai szakembereink már szellemileg megalapozták egy új kódex-tervezet konstruálásával, és elhatározás született az infrastruktúra bővítésére és modernizálására is. Ennek a törekvésnek a jelentőségét az adja, hogy egy évszázada várat magára. Egy évszázada csupán elvetélt kísérletek történtek a hazai börtönügy európai szintű felzárkóztatásához. A megvalósítás most kézzelfogható közelségbe került, amellyel minden szakmabeli és a szakmával felelősséget érző reményei megvalósulását látja.

Források

Büntetés-végrehajtási Szervezet Évkönyve, 2002. Kiadó: BVOP Sajtókapcsolatok Osztálya. Budapest, 2003.

Finkey Ferenc: Büntetéstani problémák. Budapest, 1933.

Kabódi Csaba - Lőrincz József - Mezey Barna: Büntetéstani alapfogalmak. Rejtjel Kiadó, 2005.

Megyery István: A magyar börtönügy és országos letartóztató intézetek. Budapest, 1905.

Révai Nagy Lexikona IV. és XIII. kötet. Kiadó: Révai testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 1915.

